

Antieke Devotie: chiliesme en geweld in Noord-Afrika

DE CIRCUMCELLIONEN

"Toen de Circumcellionen vòòr de eenheid (d.w.z. 347 na Chr.) door verschillende streken zwierven, toen Axido en Fasir door de waanzinnigen zelf de leiders van de heiligen werden genoemd, kon niemand zich zeker voelen van zijn landerijen; geen schuldeiser kon zijn vorderingen innen, allen werden opgeschrikt door brieven van hen die er prat op gingen leiders van de heiligen te zijn geweest, en wanneer men talmdde met het gehoorzamen aan hun bevelen, dan kwam er direct een waanzinnige menigte opzetten en werden de schuldeisers door gevaren omgeven terwijl zij geterroriseerd werden, zodat juist diegenen die verzoeken hadden moeten krijgen in overeenstemming met hun positie, tot nederige smeekbeden werden gedwongen uit vrees voor de dood. Men wist niet hoe snel men zelfs de grootste vorderingen op moest geven en men zag de winst in de ontsnapping aan hun gewelddadigheden. Ook de wegen konden niet veilig zijn omdat heren, na uit hun wagens gegooid te zijn, hun eigen slaven die hun plaats hadden ingenomen, voort moesten trekken. Door het oordeel en de macht van dat soort lieden werd de verhouding tussen heren en slaven omgedraaid¹."

Zo beschrijft de Noordafrikaanse bisschop Optatus in de vierde eeuw de oudst aan ons bekende activiteiten van een groep mensen, die door hun vijanden de Circumcellionen genoemd werden. Zelf hadden zij zich de naam aangemeten van 'agonisten' of 'milites Christi', strijders voor God. Zij waren felle aanhangers van de Donatistische kerk, de bekende schismatieke beweging in de 4de en 5de eeuw uit Noord Afrika². Het woord Circumcellio voelden zij als een belediging, waarvan de betekenis overigens niet met volledige zekerheid kan worden vastgesteld³. Dit is te wijten aan het feit dat het woord cella zo veel verschillende dingen kan aanduiden, van martelaarskapel tot peeskamertje. Voor de eerstgenoemde betekenis kiest W.H.C.Frend, een belangrijk

historicus van het vroege christendom. Circumcellionen zijn volgens hem mensen geweest die zich rondom (circum) martelaarskapellen ophielden en daar de inspiratie vonden voor hun daden⁴. Ontegengesteld hebben de Circumcellionen grote verering gehad voor martelaars, maar deze verering werd gedeeld door vrijwel alle Christenen uit die periode. Het lijkt nu niet erg waarschijnlijk dat een zo algemeen gewaardeerd begrip een negatieve waarde heeft kunnen krijgen. Veel eerder moeten wij de belediging in het woord Circumcellio zien in de kritiek op hun rondhangen rond opslagruimten van voedsel of nog specifiek, winkelders. Ook zo zou men immers het woord cella kunnen uitleggen en dit is in overeenstemming met de vele beschuldigingen van overmatig eten en drinken, die bijvoorbeeld tegen hen zijn ingebracht door een van hun felste bestrijders op papier, Augustinus.

In dit artikel zal ik eerst een aantal gegevens over de Circumcellionen naast elkaar zetten om vervolgens de vraag te behandelen of wij hier te maken hebben met een chiliastische groepering. Nadat ik daarop een positief antwoord heb gegeven, wil ik enkele kernvragen bespreken, die vrijwel in iedere studie over chiliastische bewegingen naar voren komen en de antwoorden daarop. Hierbij is het gevaar niet denkbeeldig dat de geschiedenis van de Circumcellionen te veel een spiegelbeeld wordt van wat er bij andere millenaristen gebeurd is en tevens dat vaak vage beeld weer ten onrechte versterkt zonder dat er substantiële gegevens aanwezig zijn. Toch is het in dit geval de moeite waard de risico's inhaerent aan het comparatisme te nemen, omdat een vergelijking met andere millenaristische bewegingen nieuwe aandachtspunten kan opleveren.

WOONPLAATS EN ACTIVITEITEN

De Circumcellionen leefden voornamelijk op het platteland van Numidië.⁵ Ook tijdens hun zwerftochten zijn zij nauwelijks buiten de grenzen van dat gebied gekomen en hebben zij waarschijnlijk een verblijf in steden zoveel mogelijk vermeden. Nadat zij bijvoorbeeld in 408 een Donatistische bisschop de stad Hippo binnen gevoerd hadden wilden zij daar zo snel mogelijk weer weg. Die wens werd door de bisschop trouwens ondersteund, omdat hij hen ook niet erg op hun plaats vond⁶. In alle bronnen wordt het 'boerse' van hen steeds benadrukt. Welke zijn nu deze bronnen?

Hoofdzakelijke geschriften van, overwegend orthodoxe d.w.z. niet afgescheiden, kerkvaders, terwijl de Circumcellionen daarnaast nog een enkele maal in de codex Theodosianus worden vermeld. Orthodoxe bisschoppen als Optatus en Augustinus gebruikten het optreden van de Circumcellionen als belangrijk argument in hun polemieken met de Donatisten. Laatstgenoemden meenden hun eigen gelijk en uitverkoren-zijn vooral bewezen door het feit dat zij vervolgd werden door de overheid op aandrang van de orthodoxe zijde. Naar hun mening ondergingen zij in een tijd van christelijke keizers vaak een gruwelijker behandeling wegens hun geloof dan de christenen hadden meegemaakt ten tijde van de vervolgingen onder Decius en Diocletianus. Optatus en Augustinus konden dit kennelijk niet geheel en al ontkennen maar voerden daar tegen aan dat ook de orthodoxen vaak van vervolging van de kant van de Donatisten te lijden hadden waarbij zij de rol van de Circumcellionen sterk belichtten, die een grote reputatie hadden op het gebied van hard en genadeloos optreden. In het kader van hun hevige discussies met de Donatisten noemden de kerkvaders derhalve de Circumcellionen graag in connectie met aanvallen op de orthodoxen zodat voor iedereen duidelijk zou zijn hoe huiveringwekkend die waren. Ik meen daarom dat zij niet bedoeld kunnen zijn, wanneer zij niet met name genoemd worden als betrokken bij bepaalde acties tegen de orthodoxe kerk of haar gelovigen. Op grond van de bronnen mogen we stellen, dat hun optreden zich tot het gebied van Numidië heeft beperkt.

AKTIVITEITEN

Wat werd nu zo afkeurenswaardig gevonden aan dat optreden? Hun zwerfen was verdacht en dit des te meer omdat zij dat deden in gemengd verband. Zelf noemden zij hun vrouwen sanctimoniales (de kuisheid toegedaan) maar hun tegenstanders schetsten een beeld van hun activiteiten dat meer weerklank gevonden zou hebben bij Caligula dan bij koningin Victoria. Verder waren zij, zoals moge blijken uit de eerste regels van dit artikel, begaan met het lot van de schuldenaars. Zij ontzagen zich niet om zo nodig met geweld schuldeisers ertoe te brengen van hun aanspraken af te zien. De normale maatschappelijke verhoudingen werden op hun kop gezet. Patroons werden gedwongen in de rol van cliënt, slaven namen de posities van heren over. Dit laatste verleent een extra dimensie aan

het optreden van de Circumcellionen. Zij zijn solidair geweest met de laagste bevolkingsgroep. Hierbij moet worden aangetekend, dat zij in het begin van de vierde eeuw zelf niet acceptabel waren voor de bisschoppen van hun eigen Donatistische kerk. Deze vonden het nodig de hulp van de autoriteiten tegen hen in te roepen⁷. Later in die eeuw lijken hun activiteiten vooral gericht te zijn geweest tegen de orthodoxen, geestelijken en leken, waarbij zij zich inzetten voor de Donatistische belangen. Zij waren bewapend met houten knuppels, die zij Israëles noemden, omdat het evangelie zwaardgebruik verbood. Het meest vielen zij echter op door hun zucht naar het martelaarschap. Wanneer zij geen vijand konden vinden, bijvoorbeeld in de persoon van een heidense jongeling om hen ter dood te brengen, sloegen zij de hand soms aan zichzelf. We weten uit de bronnen, dat zij zich op diverse manieren om het leven brachten, en dat er in het orthodoxe kamp daarvoor een grote angst bestond vanwege de grote propagandistische waarde, die daar van uitging.⁸

AFKOMST

Door welke daden de Circumcellionen beroemd of berucht zijn geworden is vrij duidelijk vast te stellen op grond van de getuigenissen over hen. Moeilijker ligt dat met het antwoord op de vraag uit welke bevolkingsgroep zij afkomstig zijn geweest. Het meest gegeven antwoord luidt dat het hier gaat om rondtrekkende oogstarbeiders, met als meest opvallende verfijning: werkers in de olijvenooft⁹. Daarnaast zien sommige geleerden in hen rondtrekkende monniken terwijl andere, vooral uit Marxistische hoek, representanten van de verdrukte boerenstand in de late oudheid menen te kunnen onderkennen¹⁰. Zoals gezegd is de eerste mening nog steeds verreweg de meest voorkomende. Zij berust voornamelijk op een artikel van Saumagne uit 1934, waarin deze zich beroept op een wet uit 412, opgenomen in de codex Theodosianus¹¹. In deze wet werden boetes uitgevaardigd voor een aantal categorieën personen, wanneer zij volhardden in het Donatisme in plaats van terug te keren naar de orthodoxe moederschoot. Coloni (pachtboeren) en servi (slaven) kregen volgens deze wet geen geldboete, maar moesten via lijfstraffen door hun meesters de goede richting worden ingeslagen. Als laatste categorie van diegenen, die een geldboete kregen opgelegd, werden de Circumcellionen genoemd. Hun boete was tien pond zilver, in geval van overtreding. Dit was overigens

maar een tiende deel van het bedrag dat de net boven hen genoemde plebejers moesten betalen. De redenatie van de "oogsthulpenvorstanders" is als volgt: In tegenstelling tot de coloni en de servi moeten de Circumcellionen een vrije stand hebben gevormd; zij komen voor op het platteland en zwerven; het moeten dus vrije, rondtrekkende arbeiders zijn geweest. Deze stelling roept echter een groot aantal niet te beantwoorden vragen op. a) Uit dezelfde wet kunnen we afleiden, dat de Circumcellionen permanent onder hoede stonden van opzichters van landgoederen. Hoe is dat mogelijk voor ambulante oogsthulpen? b) We hebben hier te maken met een groep die geheel uit Donatisten bestond. Hoe zou dat verklaard kunnen worden? c) Kan een woord voor een bepaalde beroepsgroep gehanteerd worden als scheldwoord? d) Waarom krijgen zij een veel kleinere boete dan de toch ook maatschappelijk niet zo hoog aangeslagen plebei? e) Wie zou zo dom zijn aan rondzwervende oogstarbeiders geld uit te lenen?

Ondanks deze moeilijkheden willen de voorstanders van de vrije arbeiderstheorie daaraan vasthouden op grond van de mening dat we hier te maken hebben met een wet en dat we om de juridische formulering niet heen kunnen. Dit kan echter nauwelijks van toepassing zijn op de wetgeving zoals die is opgenomen in de codex Theodosianus. Daarin treffen wij veel te veel inconsequenties aan, terwijl het bovendien niet zozeer juristen geweest zijn die zich met de redactie hebben bezig gehouden als wel literatoren¹². Verder was de informatie waarop deze zich baseerden om wetten op te stellen vaak zeer eenzijdig en gekleurd. Het is derhalve niet nodig de redenering van Saumagne te blijven volgen en we mogen aannemen dat de Circumcellionen slechts in de wet zijn opgenomen, omdat men hen speciaal wilde treffen. Wij kunnen er geen conclusie over hun status aan verbinden. Ook het feit dat zij geacht werden een geldboete te betalen in geval van overtreding zegt weinig. In andere bepalingen van de codex wordt een dergelijke straf ook opgelegd aan coloni en servi¹³. Wel relevant lijkt het al gememoreerde verschil in de hoogte van de boete voor Circumcellionen en bijvoorbeeld de plebei en het feit dat de rentmeesters van de grote landgoederen voor hen verantwoordelijk worden gesteld. Het heeft er zo veel van weg, dat wij de Circumcellionen toch in de kringen van de kleine boerenstand moeten zoeken. Dit wordt nog eens bevestigd door een bekende passage uit het anti-Donatistische werk van Augustinus. Daarin vertelt hij hoe de wet-

ten tegen de Circumcellionen in het begin van de vijfde eeuw succes hebben gehad en hoe velen van hen teruggekeerd zijn van hun dwalingen¹⁴. Volgens Augustinus zijn zij de naam van Circumcellionen kwijt en gedragen zij zich ook niet meer zo. Zij zijn aan het werk op de akkers. Een ander argument ten gunste van de stelling dat de Circumcellionen kleine boeren en pachters geweest zijn, is gelegen in de kennelijke solidariteit van de Circumcellionen met de slaven. Wanneer er slaven waren die volgens de geldende normen overdreven wreed door hun meesters werden behandeld, grepen zij in en draaiden de situatie om. Verder schonken zij bescherming aan weggelopen slaven. Een dergelijke in de oudheid niet direkt voor de hand liggende solidariteit kan gemakkelijk worden begrepen wanneer wij ons realiseren dat de verschillen tussen kleine pachters en slaven op het platteland in de late oudheid steeds kleiner waren geworden¹⁵. Ook dit wijst er op dat het kleine pachters waren. Eigenlijk is er geen andere groep op het platteland te bedenken waaruit Circumcellionen gerecruteerd konden worden. De al genoemde gedachte aan rondtrekkende monniken is niet houdbaar. Deze kwamen in het westen nog nauwelijks voor en bovendien sluit een passage bij Augustinus waarin een vergelijking wordt gemaakt tussen orthodoxe monniken en Circumcellionen dit uit, omdat daar duidelijk uit blijkt dat zij juist niet aan elkaar gelijk waren¹⁶. Verder mogen wij op het Noordafrikaanse platteland nog semi-nomaden en herders verwachten. Deze zijn echter niet aan één streek gebonden geweest zoals dat met de Circumcellionen wel het geval is geweest en bovendien geldt ook voor deze groepen, dat het alles behalve aannemelijk te maken valt, dat zij op een of andere manier in de schuld geraakt konden zijn. Over oogstzulpen hebben wij al gesproken, waarbij nog aangemerkt kan worden dat het de vraag is of dit wel een aparte categorie was. Werken in de oogst was in de oudheid immers meestal een bijverdienste van stedelingen of kleine boeren. Op grond van wat we over de Circumcellionen weten, kunnen we geen andere conclusie trekken dan dat zij normaal gesproken tot de kleine boerenstand in Numidië behoorden, waarbij zij zich van tijd tot tijd, daartoe aangezet door bepaalde omstandigheden, aan Circumcellionenactiviteiten overgaven.

Een typisch voorbeeld van zulke omstandigheden deed zich voor in 347 toen de Donatistische bisschop van Bagai in Numidië een troep Circumcellionen bijeen wilde brengen om zich te verzetten tegen Romeinse

ambtenaren. Deze waren door de keizer met soldaten naar Numidië gestuurd om een einde te maken aan het Donatistisch schisma. De bisschop zond nu boodschappers langs de nundinae (markten) om de Circumcellionen te verzamelen¹⁷. Deze nundinae waren ongetwijfeld die plaatsen op de grote landgoederen waar op geregelde tijden markten werden gehouden en waar de boeren uit de streek samenkwamen¹⁸. De oproep van de prelaat was succesvol en hij wist een groot aantal van hen onder zijn commando te krijgen, overigens een van de weinige keren dat een hogere geestelijke de Circumcellionen aanvoerde. Zoals wij nog zullen bespreken, was het juist meestal de lagere Donatistische geestelijkheid die hen in beweging zette.

CHILIASME

De vraag uit welke groepering binnen de Noordafrikaanse samenleving de Circumcellionen afkomstig waren, lijkt mij bevredigend beantwoord: zij kunnen alleen maar kleine boeren zijn geweest, waarbij aangetekend kan worden dat zij ofwel geen eigen stukjes grond hebben gehad ofwel pachters zijn geweest op de grote landgoederen. Gezien de periode waar wij over spreken hadden kleine boeren waarschijnlijk meestal naast hun eigen stukje grond nog andere stukken in pacht, zodat wij hen in het algemeen wel kunnen plaatsen onder de noemer colonus. Welke aanwijzingen zijn er nu om over de beweging der Circumcellionen te spreken als over een millenaristische? Het woord aanwijzing is hier liever te gebruiken dan bewijs omdat wij rechtstreeks van de Circumcellionen zelf niets overgeleverd hebben gekregen ten aanzien van hun ideeën. Dit is overigens een probleem dat wij bij veel van dit soort bewegingen aantreffen en waarvoor twee zaken met name verantwoordelijk zijn: chiliasme komt vaak voor bij een ongeletterd deel van de samenleving en heeft verder meestal ernstig te lijden onder vervolging. Succesvolle vervolgers weten meestal een groot deel van de uitingen van de millenaristische groep te vernietigen, zodat wij voor kennis in die gevallen zijn aangewezen op vijandige bronnen die bovendien meer de neiging hebben uit te weiden over begane gruweldaden dan over ideologieën. Dit is in hoge mate van toepassing op de Circumcellionen. Laat ik eerst enkele algemene opmerkingen maken over chiliastische voorstellingen. Letterlijk genomen kan de term chiliasme slechts duiden op de ver-

wachting van het duizendjarig tussenrijk dat Christus bij zijn wederkomst zal oprichten¹⁹. In de sociologische en anthropologische literatuur wordt een dergelijke nauwe definitie echter niet gehanteerd. Derhalve wil ik liever elke sociale beweging chiliastisch noemen die een plotselinge abrupte komst van het heil verwacht, gepaard gaande met dramatische, door bovennatuurlijke krachten geïnspireerde gebeurtenissen. Een dergelijke heilsleer scheidt de verwachting dat de ellendige wereld waarin de gelovigen menen te verkeren spoedig in een paradijs zal veranderen. De leden van sommige chiliastische bewegingen meenden dat dit paradijs zou komen door het optreden van een messias. We zien dat bepaalde messiastypen vaak voorkomen zoals de terugkerende vorst of een van de hemel neërdalende god. Noodzakelijk is de verbinding met het optreden van een messias echter niet. Er hebben zich chiliastische bewegingen voorgedaan waarin geen duidelijke messiasfiguur valt aan te wijzen en omgekeerd kennen we messiaanse bewegingen zonder een duidelijke paradijsverwachting²⁰. In dit laatste geval kan men denken aan een groep die niet meer doet dan zich met de messias terug trekken uit de zondige wereld. Chiliastische bewegingen onder de vroege Christenen zijn op dit punt naar alle waarschijnlijkheid nauwelijks gecompliceerd geweest. Zij verwachtten geen andere messias dan Christus zelf. We mogen trouwens aannemen dat een groot gedeelte van de vroege Christenen min of meer precies omschreven chiliastische verwachtingen heeft gekoesterd gezien ook de grote populariteit van de Apocalyps van Johannes. Daarbij is het voor hun gedragspatroon belangrijk geweest of zij van mening waren dat de komst in de zeer nabije toekomst of veel later zou plaats vinden. In de eerste drie eeuwen lijken beide meningen even sterk vertegenwoordigd in het Romeinse rijk zonder dat daar een bepaalde regelmaat in zichtbaar is.

Onder de kerkvaders die in Noord-Afrika leefden hebben in de derde en begin vierde eeuw Tertullianus en Lactantius uitgesproken chiliastische verwachtingen gekend. Eerstgenoemde met name zag de heilsperiode zo nabij dat hij totale kuisheid kon prediken omdat er toch geen kinderen meer nodig waren²¹. Met de steeds verder gaande institutionalisering van de kerk in de vierde eeuw begon de leiding afstand te nemen van het chiliastisch gedachtegoed, een zeer verklaarbaar en verklaard proces²². We zien dit bijvoorbeeld tot uitdrukking gebracht in de veranderde houding van Augustinus tegenover de voorspellingen

in de Apocalyps van Johannes. In zijn jeugd is Augustinus een fervent aanhanger geweest van de theorie van het duizend jaar durend paradijs op aarde. Pas later, op middelbare leeftijd, keerde hij zich niet alleen af van deze zienswijze, maar begon hij zich er tegen te verzetten in zijn geschriften. Rond 400 na Chr. moet deze ommekeer zich hebben voltrokken, juist op het moment van de meeste geschriften van zijn kant tegen het Donatisme²³. Later in de 'De Civitate Dei' sprak hij zich nog eens duidelijk uit tegen het geloof in een duizendjarig rijk en ook aan het eind van zijn leven vond hij het nog nodig zich te keren tegen al diegenen die door middel van wat voor berekeningen dan ook het einde van de wereld probeerden te voorspellen²⁴. Voor zijn verwerping van het geloof in het duizendjarig rijk heeft Augustinus zich vooral laten inspireren door een aanhanger van de Donatistische kerk Tyconius (Karthago, vierde eeuw na Chr.). Deze was wegens zijn opvattingen uit de Donatistische kerk gezet. Voor Noord-Afrika zag Tyconius de Donatistische kerk wel als de echte, maar hij wilde niet tegelijkertijd alle andere gemeenschappen in de wereld verketteren. Dit is ongetwijfeld een belangrijke grond voor zijn conflict met het Donatistisch episcopaat geweest²⁵. Verder hebben we de beschikking over een ander, interessant gegeven met betrekking tot Tyconius. In zijn korte levensbericht, vervaardigd door Gennadius, wordt vooral de aandacht gevestigd op het feit dat hij niet geloofde in een letterlijke interpretatie van het duizendjarig rijk²⁶. We mogen aannemen dat dit in zijn omgeving als een uitzonderlijke visie werd beschouwd. Augustinus heeft deze zienswijze van Tyconius overgenomen. Zoals we hebben gezegd is dat goed verklaarbaar vanuit zijn positie binnen de institutie van de kerk, aan de andere kant is het heel goed mogelijk dat zijn strijd met het Donatisme hem die richting heeft doen inslaan. Augustinus heeft zich immers vaker bij het bepalen van zijn mening laten leiden door de tegenstanders van het moment.

Men zou in de houding van Augustinus tegenover het millennium een aanwijzing kunnen zien voor een krachtig geloof in het millennium bij de Donatisten. Dat dit inderdaad bij hen sterk leefde, wordt door andere gegevens bevestigd. In de eerste plaats weten we, zoals hierboven vermeld, dat de Donatisten zich zelf als uitverkorenen beschouwden, terwijl nergens anders in de wereld zogenaamde Christenen daar nog aanspraak op konden maken. Ook zij kenden natuurlijk de uitspraak over de

verbreiding van het Christendom over de gehele aarde, maar volgens hen was die periode al voorbij en was er nog maar een zeer kleine groep over²⁸. Zij moeten zichzelf hebben gezien als het laatste Christelijke bolwerk in het einde der tijden. Deze overtuiging vindt ook uitdrukking in het feit dat zij bijvoorbeeld de gebeurtenissen in 347 kenmerkend beschouwden als een van de laatste vervolgingen, waaronder de ware gelovigen volgens de voorspellingen moesten lijden, voordat de Heer wederkwam²⁹. De conclusie lijkt alleszins gerechtvaardigd dat het merendeel van de Donatisten ervan overtuigd geweest moet zijn dat het einde spoedig komen zou en dat zij dit, mits zij maar Donatist zouden blijven, als uitverkoren groep zouden meemaken. Sommigen van hen waren bereid daar grote offers voor te brengen. In 420 had de Donatistische bisschop van Tingad, Gaudentius, zich met een groot aantal gelovigen in zijn kerk opgesloten en dreigde alles en iedereen in vlammen te laten opgaan wanneer de overheid zou doorgaan met haar plan de kerk aan de orthodoxen over te dragen. De afloop van deze geschiedenis, die uitvoerig beschreven is door Augustinus, kennen we helaas niet. Het lijkt er op dat de kerk in ieder geval niet in vuur en vlam is vergaan³⁰.

MARTELAARSCAP

Het staat dus niet vast of Gaudentius zich het martelaarschap heeft weten te verwerven. Van veel Circumcellionen is dat wel zeker. Ongetwijfeld mogen we verband leggen tussen hun zelfmoorden en de ideeën over martelaarschap die binnen de Donatistische kerk leefden. Dit is overigens tot nu toe niet of nauwelijks gebeurd. Friend en Tengström bijvoorbeeld komen niet verder dan de constatering dat er ergens een verbinding moet worden gelegd tussen de zelfmoorden en de hang naar de martelaarskroon, terwijl Marxistische auteurs uiteraard de nadruk leggen op ellendige levensomstandigheden als de oorzaak van die zelfmoorden³¹. Het hele verschijnsel heeft recht op een wat uitvoeriger beschouwing.

Welke vormen van zelfmoord onder de Circumcellionen kwamen voor? Uit de bronnen blijkt dat zij vier manieren toepasten om zich van het leven te beroven, wanneer zij tenminste niemand konden vinden om dit karwei voor hen op te knappen. Bij Augustinus kunnen wij lezen dat zij zich liefst in de wapens van heidense jongelingen stortten, of anders

zich doodden door van de rotsen te springen, door verbranding of door verdrinking³². Deze twee laatstgenoemde methoden schijnen minder voorkomen te zijn, terwijl het naar beneden springen nog als extra kenmerk gehad schijnt te hebben dat dit doorgaans groepsgewijs gebeurde. Het is niet duidelijk aan welk aantal slachtoffers wij moeten denken. In ieder geval was dat groot genoeg om een bron van onrust voor de burgerlijke en de geestelijke autoriteiten te vormen. In hun verlangen het gevaar van dergelijke krachtige uitingen in te dammen, namen zij hun toevlucht tot een middel, dat ook nu nog wordt toegepast, en verklaarden de Circumcellionen voor waanzinnig. Is er een verklaring mogelijk voor het beperkte aantal manieren waarop de Circumcellionen de hand aan zich zelf sloegen? Aanknopingspunten daarvoor zijn wellicht te vinden in de wijzen waarop in de heidense wereld wijdingen aan de godheid plaats vonden, maar meer direkt in joods-christelijke martyrologieën.

In de wereld van de heidenen kwam het voor dat mensen zich uit eigen beweging aan een godsoordeel onderwierpen³³. Deze wijding aan de godheid was meestal bedoeld als een soort uitnodiging om in te grijpen en een uitweg te bieden voor het direkte gevaar waarin één of meerdere personen zich bevonden. Opmerkelijk is, dat iemand die die weg koos, dat meestal deed via een sprong in de afgrond of in het water. Daarnaast bestond nog een zoeken naar de dood door het vuur als een minder gebruikelijk alternatief. Deze heidense devotie (in de betekenis van wijding) lijkt veel op die van de Circumcellionen. Zelf zouden ze natuurlijk, als overtuigd Christen, een dergelijke verbinding van de hand hebben gewezen. Zij hebben zich geïnspireerd gevoeld door Joods-Christelijke ideeën, waaronder vooral die belangrijk waren, die opgeslagen lagen in de boeken van Makkabeeën. Met name het tweede en het vierde boek hebben een grote invloed gehad op de collectieve voorstellingen omtrent martelaren in de vroeg-Christelijke kerk³⁴. Met name Razias heeft, volgens Augustinus, een toonbeeld van dwaasheid gegeven, dit niet ter navolging voor de martelaren van Christus, maar voor de Circumcellionen van Donatus³⁵. De Joodse martelaar Razias is om aan zijn vervolgers te ontkomen van een muur gesprongen en vervolgens op de rotsen daaronder gestorven. Vlak voor hij stierf moet hij nog zijn ingewanden in zijn handen hebben genomen en de Heer hebben gesmeekt hem deze terug te geven op een bestemd moment, een verwijzing naar de te ver-

wachten herrijzenis. De Circumcellionen beroemden zich erop zijn voorbeeld voor ogen te hebben. Daarnaast beriepen zij zich ook nog op bepaalde passages uit de geschriften van Paulus, waaruit zou moeten blijken dat het offeren van zichzelf aan God goed was.³⁶ Op deze manier sloten zij zich aan bij de gedachte van hun landsman Tertullianus, die ook van mening was dat gezochte zelfdoding in bepaalde omstandigheden aanbevelenswaardig was. In zijn tijd en ook nog een eeuw na hem was er sprake van een ware verheerlijking van het martelaarschap, met name in Noord Afrika. Dit werd gezien als een vervolmaking van de ascese, die men tijdens zijn leven al diende te beoefenen. Mensen die door middel van de ascese en eventueel martelaarschap de strijd voor Christus aangingen werden agonisten genoemd, dezelfde benaming die de Circumcellionen voor zichzelf hadden gereserveerd. Geen twijfel is er dus mogelijk over het feit dat zij hun zelfmoorden zagen als belangrijke momenten op de weg naar de uiteindelijke overwinning van Christus en zijn uitverkorenen.

Een dergelijke dood van een aanhanger van hun beweging betekende een stap nader in de richting van die overwinning. In het vroege Christendom was de mening wijdverbreid dat de martelaar de agent was van de komst van een nieuwe tijd en dat hij door zijn optreden die komst ook sneller zou laten gebeuren³⁷. Dit idee was in de vijfde eeuw nog levend bij Donatistische aspirant-martelaren. Uit de polemiek van Augustinus met Gaudentius blijkt, dat zij die zich in de kathedraal van Tingad hadden opgesloten overtuigd waren van de letterlijke waarheid van wat er geschreven staat in de Apocalyps 6: 9-11. Zij dachten door hun sterven het magische getal der martelaren vol te maken, waarna de periode van de duizend paradijselijke jaren op aarde een aanvang zou kunnen nemen. Een dergelijke zienswijze wordt door Augustinus ook toegeschreven aan diegenen die zich vóór het optreden van Gaudentius c.s. in de strijd met de orthodoxen hadden gedood³⁸. Op grond hiervan kunnen we moeilijk anders concluderen dan dat de Circumcellionen zich geofferd hebben in de vaste overtuiging dat zij vielen in de strijd voor een nieuw paradijs onder leiding van Christus.

De Circumcellionen moeten gedurende de hele periode van hun bestaan aan zelfopoffering hebben gedaan.³⁹ Zij waren, wat ik zou willen noemen, actieve millenaristen. 'Gewone' Donatisten geloofden in een op handen zijnde nieuwe wereld. Zij bereidden zich daarop voor door lid

te zijn van een zuivere rigoristische gemeenschap. Indien nodig waren sommigen van hen, vooral priesters, bereid voor hun lidmaatschap te sterven, maar in het algemeen was men er tevreden mee binnen de eigen smetteloze organisatie de gebeurtenissen af te wachten. Wanneer iemand uit het orthodoxe kamp zich bij hen wilde aansluiten, moest hij opnieuw worden gedoopt, zodat daardoor het reine en rimpelloze karakter van de Donatistische kerk en haar leden werd benadrukt. De Circumcellionen wilden meer doen dan dat. Zoals wij hebben gezien, wilden zij de komst van het paradijs versnellen en zetten zij zich actief in voor de bestrijding van het kwade. Het kwade kon worden gevormd door vijanden van coloni of Donatisten. In het eerste geval vergrepen zij zich aan de landeigenaren of hun zetbazen, in het tweede aan heidenen en orthodoxen. Verschillende geleerden hebben naar mijn idee ten onrechte geprobeerd deze twee categorieën terug te brengen tot één en dezelfde. Zij gaan er van uit dat orthodoxe landeigenaren slechts iets te duchten hadden van de Circumcellionen wanneer zij probeerden hun Donatistische coloni te 'bekeren'⁴⁰. Dit lijkt een onhoudbare these, vooral wanneer wij zien dat rond 340 eigen Donatistische bisschoppen de hulp van militairen inriepen tegen de Circumcellionen⁴¹. Hun optreden werd kennelijk als te dрист beschouwd en niet in overeenstemming met de belangen van de andere Donatisten, onder wie alle klassen van de maatschappij vertegenwoordigd waren. We mogen derhalve aannemen dat ook Donatistische landeigenaren onder hun daden te lijden hadden. Deze mening krijgt nog meer gewicht door een uitspraak van Augustinus. In zijn geschrift tegen de Donatistische primaat Petilianus zei hij over de Circumcellionen, dat hun daden niet te verdedigen waren, ook al hielden zij zich soms bezig met het ongewenste gedrag van ongewenste personen⁴². Gezien het optreden van Augustinus is het niet erg aannemelijk dat hij bekeringsijver als ongewenst zou betitelen, dus moet het hier wel om iets anders dan religieus gedrag gaan. De Circumcellionen vormden een sociale beweging waarbinnen zowel religieuze als niet-religieuze elementen aanwezig zijn. Een protestbeweging die beide elementen in zich verenigt zonder dat een duidelijke scheiding daartussen kan worden aangebracht is voor een pre-industriële samenleving natuurlijk geen uitzondering⁴⁴.

Een aspect van dat protest der Circumcellionen verdient hier nog enige aandacht: hun neiging tot rolomdraaiing. Zij lieten heren een behandeling ondergaan die deze soms zelf op slaven toepasten. Een der-

gelijke omkering wordt vaak gezien in het licht van apocalyptische toekomstverwachtingen. Het einde van de bestaande wereld gekarakteriseerd door het feit dat alles omgedraaid is of zelfs daar door opgeroepen⁴⁴. Evenals de verzoening van het onverzoenlijke (denk bijvoorbeeld aan het samengaan van het lam en de wolf in Jesaja 64) treedt de omkering van de normale situatie op als een eschatologische indicatie. Het lijkt mij echter veel meer voor de hand liggend om in het geval van rolomdraaiing bij de Circumcellionen niet verder te denken dan aan de in de oudheid zeer bekende notie van 'oog om oog, tand om tand'. De wraak was ongetwijfeld vaak publiekelijk. 'Heren' werden beschaamd ten overstaan van vele toeschouwers, waarbij een orthodoxe bisschop eens letterlijk op de mestvaalt werd gezet⁴⁵. De Circumcellionen wilden niets anders dan hun vijanden dezelfde smadelijke behandeling toedienen die zijzelf en hun vrienden hadden ondergaan. Het is dezelfde motivering die Spartacus er ooit toe bracht Romeinse burgers als gladiatoren tegen elkaar te laten strijden. Dieper liggende achtergronden hoeven wij hier niet te zoeken.

OORZAKEN

Wat brengt mensen ertoe deel uit te maken van een millenaristische beweging? Vergelijking van een groot aantal van dit soort bewegingen toont, dat zij in de eerste plaats een groot gevoel van onvrede met de bestaande situatie blijken te hebben. Voor de leiders van dergelijke bewegingen is het ook altijd zaak die onvrede in stand te houden of zelfs te versterken.⁴⁶ Onvrede met de bestaande situatie kan voortkomen uit absolute ellende door bijvoorbeeld hongersnood, loodzware belastingdruk e. d. of relatieve arigheid waarbij mensen niet datgene krijgen waar zij recht op menen te hebben. Naast deze absolute en relatieve deprivaties wordt met name in studies over niet-westerse bevolkingsgroepen vaak de nadruk gelegd op culturele deprivatie als belangrijke factor voor het ontstaan van millenarisme⁴⁷. Deze treedt op wanneer zo'n groep in confrontatie met een andere cultuur de indruk krijgt dat de eigen cultuur minderwaardig is. Daarnaast lijkt aan een andere volwaarde voldaan te moeten zijn, voordat millenaristische bewegingen kunnen ontstaan, namelijk een prevalerende religieuze overtuiging die in de woorden van Talmon 'conductive to millenarism' is⁴⁸.

Volgens een andere vermaarde onderzoeker van millenarisme, Cohn, moet er in de religie van een bepaalde samenleving een element te onderscheiden zijn van een belofte van een toekomst die een paradijs voor de gelovigen in zich bergt⁴⁹. Hierbij lijkt ook van belang in hoeverre de dominante religie een bevredigend antwoord kan bieden op de aspiraties van de gelovigen. In deze opsomming van factoren wil ik nog een enkele opmerking maken over de overgang van passief tot actief millenarisme. Hiertoe lijken vooral twee omstandigheden aan te zetten: het niet uitkomen van precieze voorspellingen over het tijdstip van de komst van het heil of juist het bewustzijn dat die komst zeer nabij is⁵⁰. In de westerse samenleving hebben zich overigens in de industriële periode vrijwel geen gevallen van actief millenarisme meer voorgedaan.

In welke situatie bevonden zich nu de Circumcellionen in de vierde eeuw, of liever gezegd: de kleine boeren en pachters in Numidië? In zijn algemeenheid kunnen wij zeggen dat die situatie slecht was. Er is een wet bekend uit 332, uitgevaardigd door keizer Constantijn, waarin stond dat de coloni aan de grond gebonden waren en dus niet meer vrij waren eventueel te vertrekken⁵¹. Voor deze periode zal dat in feite ook wel moeilijk geweest zijn voor pachtboeren, maar het feit dat men het nodig gevonden heeft wettelijke maatregelen tegen vertrek van boeren te nemen, kan bijna niets anders betekenen dan dat velen uit ellende daartoe over waren gegaan⁵². In deze wet stond ook de bepaling dat zij die zich daaraan onttrokken, als slaven behandeld dienden te worden: een mogelijke verklaring voor de samenwerking tussen coloni en servi binnen de beweging van de Circumcellionen. Verder zien we dat vooral in het westen van het Romeinse rijk de mogelijkheden voor de grote landeigenaren de coloni steeds zwaarder te belasten, toenemen⁵³.

Ten aanzien van de religieuze situatie in Numidië trekken twee zaken vooral de aandacht. In de eerste plaats wordt er in de Berberse cultuur van oudsher al veel religieus fanatisme waargenomen en in de tweede plaats lijkt er ook binnen de tegenstelling orthodoxie-Donatisme een voedingsbodem aanwezig voor het ontstaan van actief chiliasme⁵⁴. De Christelijke boerenbevolking zag zich tot in het begin van de vierde eeuw geconfronteerd met vervolgingen door de overheid. De verheerlijking van de martelaren was tot grote hoogte gestegen. Na de bekering van Constantijn hielden niet alleen de vervolgingen op maar

werkte de kerk steeds meer samen met de overheid, de satan van de tijd daarvoor. Tegelijkertijd begon men binnen die kerk bepaalde vormen van geloofsijver als overdreven te beschouwen en afkeurenswaardig. Hieronder vielen bijvoorbeeld intense uitingen van martelaarsverering. De nieuwe rationaliteit van de kerk moet voor velen een moeilijk te verteren zaak zijn geweest en zij konden een onderdak vinden in de Donatistische kerk. Daar kon men enigszins blijven vasthouden aan de lang gekoesterde voorstellingen. We kunnen dus met name voor Numidië een paar religieuze prédisposities waarnemen die in combinatie met rampzalige omstandigheden van sociaal-economische aard de mogelijkheden schiepen voor het ontstaan van een millenaristische beweging. Een aansluiting bij theorieën over culturele deprivatie acht ik in dit geval niet mogelijk omdat geen enkel gegeven die richting uitwijst.

LEIDERSCHAP

Leiders zijn belangrijk bij het ontstaan en voortbestaan van millenaristische bewegingen. Hierover bestaat een redelijke mate van eenstemmigheid. Veel moeilijker is het tot generaliserende uitspraken te komen over de mate van dat belang en het precieze moment waarop dat naar voren komt. Sommige chiliastische bewegingen lijken immers alleen maar ontstaan te zijn door het optreden van een bepaalde leidersfiguur, terwijl voor andere de aanwezigheid van een dergelijke figuur veel minder essentieel is geweest.⁵⁵ Verder kan het moment waarop een leider belangrijk wordt heel verschillend zijn. Wij kennen bewegingen die door de dood van een leider uit elkaar vielen (zeer recent nog de groep rond Lou de Palingboer), andere vonden daarentegen juist een soort impetus in zijn verscheiden. Weberiaanse theorieën over leiderschap kunnen hier wellicht meer verfijning brengen. Duidelijker lijkt het beeld dat naar voren komt van de maatschappelijke en psychische achtergronden van de religieuze minderheidsleider. Hij of zij is iemand die op een of andere manier niet capabel is om binnen de hiërarchie van een gevestigde religieuze orde omhoog te komen en daarom zijn óf haar toevlucht zoekt in ongewone middelen om een bepaalde groep mensen aan zich te binden. Vaak zou frustratie over een eerder mislukte normalere weg daarbij een rol hebben gespeeld. Daarnaast is het mogelijk dat de normale weg wegens maatschappelijke realiteiten afgesloten was, zoals voor veel vrouwen

gold. Dit zou een verklaring kunnen vormen voor het feit dat er in veel van dat soort religieuze bewegingen een grote rol is weggelegd voor vrouwen met een zienerstalent. We kunnen hierbij denken aan Marietje Leer, de boevrouw van de Zwijndrechtse Nieuwlichters, maar ook aan de zieneressen in het gezelschap van Montanus, de vrouw van Spartacus en de dames die betrokken waren bij de Syrisch-Siciliaanse slavenopstanden. Ook bij de mannen is het visioen trouwens van grote betekenis⁵⁶. Het schept de mogelijkheid nieuwe richtingen in te slaan zonder dat men aan de oude gezagsverhoudingen vastzit. De laatste openbaring is immers per definitie de beste. Uiteraard maken deze nieuwe openbaringen wel meer indruk wanneer ze aansluiten op al bestaande ideeën.

Binnen de beweging van de Circumcellionen kennen we geen vrouwelijke leiders. Als aanvoeders in het begin van de vierde eeuw worden in de bronnen Axido en Fasir genoemd. Zij waren de leiders der Heiligen. Zij hebben geen latijnse, maar inheemse namen. Dit betekent dat zij naar alle waarschijnlijkheid geen geestelijken geweest zijn omdat deze doorgaans latijnse namen hadden⁵⁷. In een later stadium zien we dat het leiderschap van de Circumcellionen vooral in handen is van de latere Donatistische geestelijken en in een enkel geval van een Donatistische bisschop. Het was niet ongebruikelijk dat een lagere geestelijke ook nog part-time boer was zodat contacten met de coloni voor de hand lagen. Van Donatistische priesters is bekend dat zij sterk open stonden voor voortekens en visioenen⁵⁸. Dit blijkt zowel uit hun eigen verhalen als uit de kritiek daarop van orthodoxe zijde. Het heeft er alles van weg dat het leiderschap binnen de Circumcellionenbeweging aardig past in het beeld dat op grond van comparatisme naar voren komt. Voorzichtig verder speculerend wil ik nog stellen dat vóór 347 de beweging het felst en meest massaal geweest moet zijn onder de leiding van de twee bij naam bekende leken en dat er vervolgens incidentele uitbarstingen van activiteiten van Circumcellionen geweest zijn, telkens wanneer iemand hen daartoe in het bijzonder aanzette⁵⁹.

DUUR

Dit brengt ons bij de vraag hoe het mogelijk geweest is dat zij zo lang actief konden blijven. Dat ligt immers om twee redenen niet voor

de hand. In de eerste plaats is het moeilijk over een zo lange periode telkens opnieuw weer hooggespannen verwachtingen te kweken en in de tweede plaats brengt het radicale karakter van de millenaristische bewegingen meestal confrontaties met de autoriteiten met zich mee, die het voortbestaan bedreigen. Toch zijn de Circumcellionen niet uniek geweest in dit opzicht. Bij Hobsbawm kunnen wij bijvoorbeeld lezen hoe millenarisme in Andalusië permanent aanwezig is gebleven over een periode van meer dan zeventig jaar⁶⁰. Ook daar was overigens geen sprake van continue uitbarstingen maar van een bijna cyclisch patroon. Ook Barkun heeft zich met dit probleem bezig gehouden. Hij is van mening dat millenaristische bewegingen het lang kunnen volhouden in gebieden, die gekenmerkt worden door fysieke en culturele isolatie, en waar tevens een grote 'disaster vulnerability' heerst⁶¹. Deze kenmerken komen aardig overeen met de situatie van de Circumcellionen. Grote delen van Numidië waren moeilijk toegankelijk, terwijl de meeste Circumcellionen geen kennis gehad schijnen te hebben van de latijnse taal⁶². Dit isolement heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat repressieve maatregelen tegen hen moeilijk zijn geweest. Bovendien waren zij nauw geliëerd met de ter plekke invloedrijke Donatistische kerk, terwijl de meeste landbezitters heel hard coloni nodig hadden voor de bewerking van hun akkers. Niet toevallig is het dan ook dat de Circumcellionen uit het beeld beginnen te verdwijnen na 412 op het moment dat de invloed van de Donatistische kerk minder werd en anderzijds de epibole (verplichting voor landeigenaren tot overname van bebouwing van verlaten stukken grond) afgeschaft werd⁶³.

Hobsbawm zegt over de aanhangers van een millenaristische groep in de negentiende eeuw op het platteland van Italië, de Lazzarettisten, het volgende: 'as one might expect, few of them were rich. Few were landless'⁶⁴. Hij kiest hier duidelijk voor de opvatting dat aanhangers van dat soort bewegingen meestal niet tot de allerarmsten behoren, maar juist tot een groep mensen die een achteruitgang in vergelijking met hun vroegere situatie als bijzonder pijnlijk ervaren. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Cohn, die in zijn baanbrekende boek over middeleeuwse bewegingen de allerarmsten als recruiteringsbron ziet⁶⁵. De Circumcellionen lijken meer in het straatje van Hobsbawm te passen. Zij worden in de literatuur vaak in een adem genoemd met de Bagauden als exponenten van de klassestrijd tijdens de overgang naar de feodale maat-

schappij⁶⁶. Zonder stelling te nemen in het debat over de waarde van het historisch materialisme wil ik voor een loskoppeling van beide groepen pleiten. Over een eventueel religieus karakter van de Bagaudenbeweging weten wij vrijwel niets. Bij de Circumcellionen is zoals wij hebben gezien dat religieuze element van begin af aan zeer belangrijk geweest. Niet voor niets werden Axido en Fasir de 'duces Sanctorum' genoemd, de leiders van de Heiligen. Veel van hun daden zijn uitsluitend te begrijpen in het licht van hun religieuze overtuigingen. We kunnen hierbij denken aan de zelfmoorden, maar ook aan de nachtelijke, orgiastische rituelen en hun behartiging van Donatistische belangen. De Bagauden hebben zich politiek afgezonderd van de Romeinse staat. Daarvan is bij de circumcellionen geen sprake, net zo min trouwens als bij de andere Donatisten. Zowel Circumcellionen als Bagauden werden vaak latrones (boeven) genoemd, maar zo werden vrijwel alle verdachte figuren in de Romeinse wereld betiteld. Jones heeft gelijk wanneer hij ontkent dat een soort nationalistische motieven aanwezig zouden zijn in religieuze afscheidingsbewegingen in de oudheid. Men kan echter moeilijk volhouden dat de Circumcellionen alleen maar bezig geweest zijn met religieuze zaken. Zij hebben actie gevoerd tegen datgene wat zij als misstanden hebben ervaren. Daar waren ook sociale misstanden bij. Die hebben mede hun actieve chiliasme veroorzaakt. Religieuze en niet-religieuze elementen waren onontwarbaar tegelijkertijd aanwezig. Zij hadden elkaar in deze periode ook hard nodig om tot uitdrukking te komen.

P.G.G.M. SCHULTEN

NOTEN:

1. Optatus van Milevis, *Contra Parm. Don.* 3, 4 (CSEL 26)
2. Zie o.m. W.H.C. Frend, *The Donatist Church. A movement of protest in Roman North Africa*, Oxford 1952.
3. Zie R.Lorenz, *Circumcelliones-cotopitae- cutzupitani*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 82: 54-59, 1971, en S.Calderone, *Circumcelliones*, *Parola dei Passato*. 22:94-109, 1967, en E.Tengström, *Donatisten und Katholiken. Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer Nordafrikanische Kirchenspaltung*, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XVIII*, Gothenburg 1964. Over de negatieve betekenis van Circumcellio, zie P.G.G.M.schulten, *De Circumcellionen. Een sociaal-religieuze beweging in de late oudheid*, Den Haag 1984.
4. W.H.C.Frend, *The Cellae of the African Circumcellions*, *Journal of Theological Studies* III, p. 87-90. 1952.
5. o.a. Tengström, *Donatisten und Katholiken*, 1964, p. 27-28
6. Augustinus, ep. 108, 5, 14 (CSSEL 34).

7. Optatus, 3, 4.
8. Augustinus, Contra Gaudentium 1, 22, 25 en 1, 28, 32 (CSEL 53).
9. Oogstarbeiders bij C.Lepelley, Les Cités de l' Afrique Romaine au Bas-Empire. La Permanence d'une civilisation municipale. Parijs 1979. Olijvenplukkers bij Tengström (1964) 78-79
10. Zie o.m. Th.Büttner en E.Werner, Circumcellionen en Adamiten. Zwei Formen mittelalterlicher Haeresie. Forschungen zur mittelalterliche Geschichte 2, Berlijn, 1959. Ook Frensd, The Donatist Church, 1952.
11. Codex Theodosianus 16, 5, 52.
12. Wieacker F., Vulgarismus und Klassizismus im Recht der Spätantike. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 3.45 Heidelberg, 1955. en R.MacMullen, Roman Governments Response to Crisis. A.D. 235-337, New Haven en Londen, 1976. p 95.
13. Codex Theodosianus, 16, 5, 54.
14. Contra Gaudentium 1, 29, 33.
15. Zie M.I.Finley, Ancient Slavery and Modern Ideologie, Londen, 1980.
16. Enarratio in Psalmum 132,3.
17. Optatus 3, 4.
18. Zie over nundinae: E.Gabba, Mercati e fiere nell'Italia Romana, Studi Classici e Orientali, 141-165, 1975.
19. Apocalyps van Johannes, 20: 3-15 en 21: 1-4.
20. H.Bietenhard, Das Tausendjährige Reich. Eine Biblisch-Theologische Studie. Bern 1944. p 90
21. Tertullianus, de Monogamia 7.
22. Zie D.v.Arkel, Speculaties over Chiliastische tradities in de westerse wereld. In : Vox Theologica 40 : 71-83, 1970.
23. G.FoTtiet, La typologie du sabbat chez St.Augustin, Revue des études Augustiniennes, 2: 371-390, 1956.
24. De civitate Dei, 20, 7; ep. 109.
25. Met name het begin van Augustinus' contra ep. Parmeniani (CSEL 51) maakt dat duidelijk. Ook de wederdoop door Donatisten voorgeschreven aan nieuwe lidmaten is een twistpunt voor hen geweest. Zie T.Hahn, Tyconiusstudien. Studien zur Geschichte der Theologie und Kirche 6:2, Leipzig 1900. p 101
26. Gennadius, de viris illustribus 18: Ook heeft hij (Tyconius) zijn twijfels geuit aan de gedachte van een komend duizendjarig rijk op aarde van de rechtvaardigen na hun opstanding.
27. Over Manicheeërs en Pelagianen zie P.Brown, Augustine of Hippo, A biography, Londen 1975; Augustinus' gedachten over het einde van het West Romeinse Rijk, zie A.Demandt, Der Fall Roms, Die Auflösung des Römischen Reiches im Urteil der Nachwelt, p 58-60. München 1984.
28. Augustinus, de agone christiano (CSEL 41, 29, 31).
29. Optatus 3,8.
30. A.Ballu, Les ruines de Timgad, sept années de découvertes, 38-39, Parijs 1911. De opgegraven kathedraal van Timgad vertoont geen sporen van brand.
31. Zie o.m. H.J.Diesner, Studien zur Gesellschaftslehre und soziale Haltung Augustins. Halle 1954.
32. Over de botsingen met de heidense jeugd, zie o. m. Lepelley C., Iuvenes und Circumcellions, Antiquités Africaines 15, 261-271. 1980.
33. Voor het godsoordeel bij de Grieken de nog steeds zeer lezenswaardige dissertatie van Glotz G. L'Ordalie dans la Grèce Primitive. Parijs 1904. Verder over devotie, Versnel H.S. Destruction, Devotio and Despair in a situation of anomy: the mourning for Germanicus in triple perspective, in Perennitas. Studi in Onore di Angelo Brelich, G.Piccaluga (ed) 541-618. Rome, 1980.

34. W.H.C.Frend, The North African Cult of Martyrs. From Apocalyptic to hero-worship, in Jenseitsvorstellungen in Antike und Christentum. Gedenkschrift für A. Stoiber. Jahrbuch für Antike und Christentum 9, 1982
35. Contra Gaudentium 1, 31, 37.
36. 1 Corinthe 13, 3.
37. W.H.C.Frend, Martyrdom and Persecution in the Early Church. A study of a conflict from the Maccabees to Donatus. New York, 1965 p 46.
38. Contra Gaudentium 1, 27, 30-31.
39. Lepelley 1979. p 240.
40. Tengström 1964, Overbeck M. Augustin und die Circumcellionen seiner Zeit, Chiron 3: 457-463. 1973
41. Optatus, 3, 4. J.P.Brisson, Autonomie et Christianisme dans l'Afrique Romaine de Septime Sévère à l' invasion Vandale. Parijs 1958. 349-356.
42. Contra Litt. Pet. 2, 83, 184; Zie Brisson, 1958, p 333.
43. E.J.Hobsbawm, Primitive Rebels, Studies in Archaic forms of social movement in the 19th and 20th centuries. Manchester 1971.
44. B.A.Babcock (ed), The reversible world. Symbolic Inversion in Art and Society. Ithaca en Londen, 1978. p 64.
45. Augustinus, Contra Cresconium 3, 48, 53. Over het publieke karakter van dit soort wraakacties P.Veyne, La folklore à Rome et les droits de la conscience publique sur la conduite individuelle, Latomus 42: 1-30, 1983.
46. Zygmunt J.F., Movements and Motives: Some Unresolved Issues in the psychology of social movements, Human Relations 25: 449-467. 1972.
47. F.Sierksma, Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde, Den Haag 1961.
48. Y.Talmon, Pursuit of the Millennium, The relation between religious and social change, Archives Européennes de Sociologie 3: 125-148, 1962. p140.
49. N.Cohn, The pursuit of the Millennium, Londen, 1957. p42
50. M.Barkun, Disaster and the Millennium, New Haven Londen, 1974. p 56
51. Cod Theod. 5, 17, 1.
52. H. Bellen, Studien zur Sklavenflucht im Römischen Kaiserreich. Forschungen zur Antike Sklaverei Bnd. 4, Heidelberg 1971. p 123
53. M.T.W.Arnheim, The Senatorial Aristocracy in the later Roman Empire, Oxford, 1972, p 170-171.
54. Frend, The Donatist Church, 1952. p 97-105.
55. Talmon 1962, p 133.
56. Zie bijv. Thomas K. over profetieën in: Religion and the decline of magic, Londen 1973.
57. H.W.Pleket, De Circumcelliones: Primitive rebels in de late keizertijd in Noord Afrika, LAMPAS 11: 11, 143-147. 1978.
58. Augustinus, Contra litt. Pet. 2, 20, 46, Passio Marculi, passim.
59. Pleket, 1978.
60. Hobsbawm, 1971. 74-92.
61. Barkun, 1974. 68.
62. Augustinus spreekt over Punische tolken die met hen moeten communiceren. ep. 108, 5, 14. Zie Frend, The Donatist Church, 1952. 56-58.
63. Over de epibole en de afschaffing ervan: Tengström 1964, 166-168.
64. Hobsbawm 1971, 71.
65. Cohn, 1957.
66. P.J.Monté, Sovjethistoriografie en Klassieke Oudheid. Venlo 1977.